

УДК 94(477):03

Станіслав Кульчицький

д. істор. н.,

Інститут історії України НАН України,

заступник директора

Вітчизняна історія в енциклопедичному форматі

Від кінця 80-х рр. минулого століття історія України почала розвиватися новими шляхами. На останній стадії бюрократична горбачовська «перебудова» трансформувалася в неконтрольований Кремлем революційний процес. Україна здобула незалежність, а разом з нею – право власності на вітчизняну історію.

Звільнені від компартійної диктатури, українські історики уперше за багато десятиліть дістали можливість вивчати і використовувати праці своїх попередників кінця XIX – початку XX ст., які зберігалися у спецховищах наукових бібліотек. Досліджуючи недоступні раніше архівні джерела, відштовхуючись від здобутків дореволюційної історіографії і досягнень світової науки XX ст., вони переосмислювали більш ніж тисячолітню історію свого народу. Як виявилось, замовчувані або сфальсифіковані сторінки новітньої історії України зливаються в суцільну «білу пляму».

Історики одночасно працювали і над документальними збірниками, присвяченими «білим плямам», і над монографічними дослідженнями, і над шкільними та університетськими підручниками нового покоління. Найбільш вагомих здобутків досягли колективи академічних установ – Інституту історії України, Інституту археології, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського.

Серед перших новаторських праць універсального характеру, в яких докорінно переосмислювалися концепції вітчизняної історії, потрібно назвати двотомний навчальний посібник за редакцією В. Смолія «Історія України: нове бачення». Він уперше з'явився у видавництві «Україна» в 1995 році, потім у 1996 році, а пізніше (у 1997, 2000 і 2002 роках) був надрукований у скороченому одностомному варіанті видавництвом «Альтернативи». До числа фундаментальних праць, що здобули визнання широкої громадськості і збагатили світову науку, слід віднести 15-томне видання «Україна крізь віки» (відповід. редактор – В. Смолій) і 3-томне видання

«Давня історія України» (відповід. редактор – П. Толочко). Авторські колективи обох видань були удостоєні Державної премії України в галузі науки і техніки (перший – у 2001 р., другий – у 2002 р.).

У десятках наукових праць монографічного і синтетичного характеру минуле українського народу виглядало не так, як у джерелах радянської доби. Зокрема, по-новому висвітлювалися історія Козацької держави гетьмана Б. Хмельницького та його наступників, події національної революції 1917 – 1918 рр., які привели до утворення Української і Західноукраїнської народних республік, перипетії міждержавних, міжнаціональних і громадянських воєн на території України в 1917 – 1920 рр. Реабілітація жертв сталінських репресій повернула історії тисячі імен несправедливо забутих політиків, воєначальників, діячів науки, культури та освіти. До наукового обігу увійшов величезний обсяг інформації про Голодомор 1932 – 1933 рр. та інші трагедії українського народу радянської доби, про події на українських землях, що перебували у складі Польщі, Румунії і Чехословаччини у міжвоєнний період, про становище і боротьбу українців у період Другої світової війни й у післявоєнний період. Уперше в органічній цілісності почав розглядатися історико-культурний процес в Україні та діаспорі.

На певному етапі розвитку будь-якої науки вчені і широка громадськість потребують інвентаризації здобутих знань в енциклопедичному форматі. Потреба такої інвентаризації для вітчизняної історії виявилася особливо гострою. Підготовлена науковцями Інституту історії України АН УРСР чотири томна «Радянська енциклопедія історії України» (вид-во «УРЕ», 1969 – 1972 рр., 9 тис. статей) давно і безнадійно застаріла.

За чверть століття в головній установі НАН України історичного профілю відбулася зміна поколінь. У колективі Інституту історії України майже не залишилося науковців, які мали досвід роботи над енциклопедичними працями. Водночас творчий потенціал Інституту істотно зміцнився. Енергія молоді допомогла розв'язати проблеми перехідного періоду і зробити вагомий внесок у державотворчий процес, особливо в найбільш відповідальний період кінця 80-х – початку 90-х рр.

20 червня 1997 р. директор Інституту історії України НАН України академік НАН України В. Смолій виступив на засіданні Президії НАН України з доповіддю «Про підготовку документальної «Енциклопедії історії України». Керівництво Академії схвалило ініціативу істориків і прийняло рішення про створення та видання «Енциклопедії історії України» (ЕІУ) як одного з пріоритетних напрямів фундаментальних досліджень у галузі соціальних і гуманітарних наук. Президент НАН України академік НАН України Б. Патон звернувся до уряду з проханням забезпечити підготовку та випуск ЕІУ цільовим фінансуванням на засадах державного замовлення. Кабінет Міністрів України позитивно поставився до цієї ініціативи НАН України.

У постанові Президії НАН України «Про підготовку фундаментальної «Енциклопедії історії України» від 20 червня 1997 р. були підтримані запропоновані Інститутом історії України НАН України параметри енциклопедичного видання – 5 томів, 15 тис. статей. Інститут зобов'язувався підготувати проект цілісної концепції ЕІУ і подати його на розгляд Президії НАН України. Було затверджено редакційну колегію ЕІУ в складі керівників академічних установ історичного профілю – Я. Ісаєвича, В. Смолія, П. Соханя і П. Толочка, завідувачів відділів Інституту історії України – В. Верстюка, С. Віднянського, В. Горбика, В. Даниленка, М. Дмитрієнко, С. Кульчицького, О. Лисенка, Ю. Пінчука, О. Рєєнта, П. Тронька, а також вченого секретаря О. Рубльова. Головою редколегії став В. Смолій, його заступником – С. Кульчицький, відповідальним секретарем – О. Рубльов. Редакційній колегії пропонувалося спрямувати зусилля на організацію та координацію науково-пошукової діяльності установ НАН України, вищих навчальних закладів, відповідних міністерств та відомств у створенні багатотомного видання.

Робота над енциклопедією розпочалася з укладання словника. Створені з наукової молоді бригади відстежували термінологічний склад наявних в обігу історичних та гуманітарних енциклопедій з метою поповнення словника ЕІУ. Робоча група з розробки словника, яка складалася з керівників наукових відділів Інституту історії України (тобто входила за своїм посадовим становищем до складу редколегії ЕІУ), періодично збиралася на засідання для визначення критеріїв відбору термінів. Перед засіданням члени цієї групи переглядали наукові монографії останнього десятиліття, щоб знайти в них «свіжу» термінологію і представити її на суд колег. Критично аналізувався не тільки набір термінів, але й логічний зв'язок між ними, змістове наповнення. Поступово члени робочої групи опанували логіку побудови «дерева проблем». У роботі над словником ЕІУ вперше належним чином було оцінено дуже високий рівень дореволюційних російських енциклопедій. Однак цей досвід виявився малоприменим, тому що універсальні енциклопедії докорінно відрізняються від спеціалізованих.

Розробка першого варіанта словника тривала майже два роки. Механізм переведення історичного знання в енциклопедичний формат виявився досить складним. Спроби посилити творчий колектив з розробки словника ЕІУ фахівцями, які раніше працювали у видавництві «Українська радянська енциклопедія», залишилися безрезультатними. Проте, словник ЕІУ був укладений, розмножений і розісланий науковим, культурним та освітнім установам для обговорення.

Вивчення словника з 15-тисячним набором термінів – це трудомістка справа. Висловлені зауваження і пропозиції повторювалися, а це означало, що ми не помилилися, залучаючи широку громадськість до створення ЕІУ на етапі укладання словника.

Після першого варіанта словника ЕІУ з'явився другий, потім – третій. Ми переконалися, що робота над словником триватиме, доки не вийде з друку останній

том енциклопедії. Тому в останньому томі резервується місце для «Додатків» – термінів, які не увійшли до попередніх томів. Це викликатиме незручності у користуванні енциклопедією, але підвищить її якісні параметри, що є одним із основних критеріїв у роботі над нею.

До виходу першого тому ЕІУ робота над словником тривала шість років. Вона триває, як було сказано, й тепер, коли виходять друком чергові томи. Чи означає це, що розробка якісного словника є нерозв'язною проблемою? Такий висновок надто песимістичний, але його можна сформулювати інакше: досконалості немає меж. І справді, нині ми маємо змогу перевірити словник ЕІУ на випадкових подіях. Наприклад, у газеті з'являється стаття нащадка відомої в історії родини зі скаргами на те, що безсумнівні заслуги предків не знайшли відображення в енциклопедіях. Горгаючи словник ЕІУ, з'ясуємо, що згадані особи в ньому зафіксовані, і це приємно. Хоча інколи не знаходимо в словнику ЕІУ тих термінів, які мали б там бути.

Як подолати суб'єктивізм у відборі термінів? Погоджуючись із тим, що проблема не має остаточного розв'язання, слід зупинитися на критеріях, завдяки яким вдалося досягти достатньої логічності, стрункості, повноти і переконливості у побудові словника ЕІУ.

Не підлягає сумніву, що виклад проблем і понять вітчизняної історії має бути пов'язаний із загальними закономірностями історичного розвитку людства. Минуле українського народу переплетене з історією сусідніх країн і всіх європейських народів. Лідери незалежної України не втомлюються повторювати, що наша історія від першопочатків до сьогодення – це частина історії Європи.

Узгоджуючи події і факти вітчизняної історії з проблематикою всесвітньої, до словника ЕІУ було включено термінологію, яка відображає загальні закономірності історичного процесу та ступінь їх осмислення видатними представниками світової науки. У словнику ЕІУ досить докладно висвітлюються факти і явища російської і польської історії тих часів, коли українські землі входили до складу цих держав. На жаль, майже не представлені пов'язані з Україною факти з життя Дунайської імперії Габсбургів. Це пояснюється значними прогалинами у знаннях історії неіснуючої в наші дні країни. Частково нас виправдовує та обставина, що основна територія українських земель Австро-Угорщини перебувала, як і в часи Речі Посполитої, під польськими впливами.

В ЕІУ є короткі довідки про основні країни світу, в яких переважно характеризується діяльність української діаспори. Значно більше уваги приділено центрально-східним та південноєвропейським країнам.

Питома вага регіональної проблематики досить невелика, а краєзнавча тематика майже не представлена. Регіональні події і явища фіксуються у словнику ЕІУ тільки в тому випадку, якщо вони набули загальнонаціонального значення.

Кримський ханат є частиною вітчизняної історії і має бути відображений в усіх енциклопедіях, підручниках і довідниках. На жаль, дуже мало фахівців такої

спеціалізації навіть серед представників кримськотатарської інтелігенції. Через це словник ЕІУ обмежується порівняно невеликою кількістю статей, присвячених історії цього народу. Натомість до словника було включено велику оглядову статтю про Кримський ханат, написану фахівцем.

В ЕІУ переважають події політичної історії, проблематика якої достатньо розроблена і викликає особливий інтерес у широкого кола читачів. Непогано представлена проблематика соціальної історії. Економічна історія має в ЕІУ тільки епізодичні терміни. Відірвати історію народного господарства від сучасної економіки досить важко. Довелося провести межу і не захоплюватися темами, якими має опікуватися Інститут економіки НАН України.

Найбільші труднощі у формуванні словника ЕІУ викликала історико-культурна проблематика. Питання культури в її широкому значенні (включаючи науку та освіту) не повинні бути предметом спеціального розгляду в історичній енциклопедії. Тому довелося обмежитися лише характеристиками окремих установ та діячів культури. Критерієм відбору вважався загальнонаціональний статус установи або людини. Він достатньо розмитий, але іншого немає.

Читачі ЕІУ вправі розраховувати на короткі довідки про вчених у галузі історичної науки. Проте кого відбирати? Інститут історії України НАН України вже видав кілька довідників про істориків – це сотні й сотні імен. Упорядники «Радянської енциклопедії історії України» запропонували для сучасників досить логічний критерій: наявність докторського наукового ступеня. На зламі 60 – 70-х рр. кількість докторів наук була невеликою. В наші дні цей формальний критерій не спрацьовує, доктори історичних і політичних наук налічуються сотнями, і з них переважна більшість не зробила помітного внеску в науку. Тому довелося встановити інший критерій відбору: членство в НАН України або/і диплом лауреата Державної премії України.

Треба визнати, що такий підхід став на перешкоді внесенню до словника ЕІУ багатьох яскравих імен. Проте він дисциплінував працівників, волею долі причетних до створення ЕІУ. Більше того, він звільнив нас від тиску знайомих та друзів, які бажали б з'явитися у престижному виданні.

Названі критерії відбору не можуть застосовуватися до попередніх поколінь істориків. Тут доводиться покладатися на суб'єктивне судження значущості наукового доробку вченого. Завдяки колективному обговоренню ми об'єктивізували такі судження, щоб позбутися ризику знизити планку наукового рівня ЕІУ.

Редколегії ЕІУ довелося докласти чимало зусиль для визначення пропорцій між статтями – від довідки на 1 000 друк. знаків до нарису обсягом у 40 000 друк. знаків (1 друк. арк.). Вирішальну роль у визначенні обсягу відіграє «дерево проблем», тобто побудова понять, подій, фактів і персоналій з урахуванням усіх критеріїв: причинно-наслідкових зв'язків між термінами, повноти висвітлення однорідних термінів, логічної узгодженості між термінами різних рівнів узагальнення тощо. Вибудування таких «дерев» стало одним із найскладніших завдань у створенні ЕІУ.

За ці роки набуто досвіду енциклопедичної роботи. Тепер ми маємо дещо інші уявлення про оптимальні параметри енциклопедії з вітчизняної історії. Про це варто сказати окремо.

Крім щорічних творчих планів, у кожного наукового колективу має бути своє надзавдання. Тільки воно змушує жити в постійному напруженні й відчувати насолоду від такого життя. Коли до керівництва Інститутом історії України НАН України уперше за багато десятиліть прийшла людина, що сформувалася як науковець у його колективі, ця проста істина стала важливою складовою частиною інститутського буття. Та спочатку ми думали, що таким надзавданням може бути створення багатотомної історії українського народу. Йшлося про видання, подібне до 10-томної «Истории Украинской ССР», останній том якої вийшов з друку напередодні «перебудови». Ми вважали, що після блискучих творчих звершень кінця 80-х – початку 90-х рр. зможемо підняти таку вагу. Кожний з 15-ти томів «Історії українського народу» мав створюватися на інших, ніж за радянських часів, методологічних засадах, на новому фактичному матеріалі, з охопленням усієї палітри народного життя, включаючи ніколи не досліджувану раніше повсякденність.

Досить-таки швидко стало зрозумілим, що науковий колектив не готовий до реалізації такого масштабного завдання. Вирішили обмежитися п'ятитомною енциклопедією з вітчизняної історії. Знайти автора для порівняно короткої енциклопедичної статті не так важко, як сформувати авторський колектив кожного з 15-ти томів «Історії українського народу».

Заміна багатотомної синтетичної праці енциклопедичним виданням була правильним стратегічним рішенням. Інститут одержав надзавдання, що було своєрідним науковим допінгом. За рахунок державного замовлення зросла фінансова база, і це дозволило колективу пережити тяжкі часи економічної кризи. На енциклопедичній роботі, яка завжди вимагає високої ерудиції, дисциплінованості й точності, виросло ціле покоління науковців. У результаті за ці десять років колектив Інституту за своїм науковим потенціалом наблизився до рівня, який дозволить у майбутньому створити багатотомну узагальнюючу працю з вітчизняної історії.

Проте створення ЕІУ, як ми пересвідчилися, мало свої труднощі. Написати енциклопедичну статтю значно легше, ніж розділ до «Історії українського народу», але перетворити тисячі статей на досконалу цілісність – не менш складне завдання, ніж створення синтетичної багатотомної праці. Інвентаризація вітчизняної історії на рівні одиничних понять поглинула вагому частку інтелектуальної енергії і трудових зусиль наукового колективу. Таке завдання взагалі стало б нерозв'язним, якби Інститут не зміг скористатися інтелектом і досвідом сотень фахівців-співвиконавців. За станом на березень 2005 р. авторський колектив ЕІУ налічував 766 осіб. Серед них – працівники всіх інститутів Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України, професорсько-викладацький склад основних

університетів, керівники і спеціалісти найбільших наукових бібліотек, архівів і музеїв, державні службовці, науковці з Польщі, Росії, Литви, Білорусі, Канади, США, Німеччини та інших країн. Робота над ЕІУ триватиме ще не один рік, і її авторський колектив зростатиме далі.

Під час роботи над ЕІУ виникла потреба уточнити її формат. Спочатку ми планували середній розмір статті не більше 3 – 4 тис. друк. знаків при обсязі тому до 120 друк. арк. Ці параметри визначали п'ятитомний формат ЕІУ. За рахунок включення великих узагальнюючих статей обсяг ЕІУ зріс на 15 – 20 відсотків. Водночас необхідно було випускати один том на рік: звіт про використання коштів державного замовлення завжди має бути підтверджений матеріально. Однак залучені до роботи над ЕІУ фахівці з Інституту історії України НАН України та видавництва «Наукова думка» не впоралися б із щорічним опрацюванням текстів в обсязі 120 друк. арк. Зменшення обсягу кожного тому до 80 – 85 друк. арк. розв'язує цю проблему і, водночас, полегшує користування енциклопедією. Крім того, зменшення обсягу тому дозволяє видавництву вкластися у кошторис при незмінному з 1998 р. фінансуванні державного замовлення. Усі перелічені чинники змушують нас збільшити кількість томів до 8-ми.

Хоча основна частина текстів, які мають увійти в ЕІУ, вже написана, роботи у команди, очолюваної відповідальним редактором В. Смолієм, не стало менше. Триває постійний пошук фахівців, спеціалізація яких збігається з тематикою статей. Деякі статті переписуються декілька разів. Здійснюється наукове і літературне редагування тексту, узгоджується зміст і структура статей за «деревом проблем», постійно перевіряються наявні фактичні дані. Поважаючи авторські права, редколегія, водночас, рішуче усуває заповлізованість викладу.

Кожна стаття ЕІУ – авторська. Переважна більшість статей містить велику бібліографію. Спеціально для енциклопедії готуються історичні карти. Кожний том добре ілюстрований. Наприклад, перший том ЕІУ містить 2 060 статей, 766 ілюстрацій і 48 карт.

Приймаючи рішення про початок роботи над ЕІУ, Президія НАН України завбачливо ухилилася від визначення дати публікації останнього тому. Коли робота тільки починалася, визначити терміни її завершення було неможливо. Після восьми років напруженої праці вже можна стверджувати, що Інститут історії України НАН України і «Наукова думка» випустять у світ останній том енциклопедії не пізніше 2010 р.

Отже, в недалекому майбутньому широка громадськість і всі, хто досліджує минуле нашої Батьківщини, матимуть у своєму розпорядженні «Енциклопедію історії України». Вона поповнить собою список кращих довідково-енциклопедичних видань, які вже є в обігу і мають попит. ЕІУ якісно відрізнятиметься від нашвидкоруч створених і розкішних за поліграфічним оформленням видань-одноденок, адже це продукт півторадесятирічної інтелектуальної мобілізації величезного ко-

лективу фахівців у галузі вітчизняної історії. Потрібно сьогодні добре продумати її шлях до читача.

Магістральний шлях до читача наперед визначений фінансовими умовами, на яких створюється ЕІУ. Робота над енциклопедією на засадах державного замовлення дозволяє залучати досвідчених професіоналів найвищої кваліфікації. Під такою «парасолькою» можна спокійно працювати, приділяючи особливу увагу якісним параметрам ЕІУ, й гарантовано друкувати том за томом. Водночас засади державного замовлення дозволяють безкоштовно розподіляти тираж видання серед споживачів. Зокрема, 5-тисячний тираж першого тому ЕІУ розподілений між Національною бібліотекою України ім. В. Вернадського (500 примірників), Національною парламентською бібліотекою України (500), Кабінетом Міністрів України (300), Міністерством освіти і науки (300), Державною науково-педагогічною бібліотекою АПН України (200), Міністерством освіти і науки (100), Київським національним університетом ім. Т. Шевченка (100), Головархівом України (100) та ін. Перелічені установи розподілятимуть томи ЕІУ у власній підвідомчій мережі.

Вагома частка тиражу залишилася в Інституті історії України НАН України для розподілу серед авторів і фахівців, з якими налагоджено співпрацю. Частина тиражу повинна зберігатися до виходу останнього тому, щоб забезпечити комплектність видання. Хоча пропорції розподілу між відомствами та установами не порушуватимуться, забезпечити цілковиту комплектність видання в руках одного користувача навряд чи вдасться. Така незручність завжди виникає, коли друкування створеної на засадах державного замовлення багатотомної праці розтягується на роки.

Метод розподілу є оптимальним тільки при комплектуванні державних та відомчих бібліотек. Розповсюдження книг серед індивідуальних користувачів слід забезпечувати передачею частини тиражу в книготорговельну мережу. Тому поряд з видрукуванням тиражу на засадах державного замовлення видавництва нерідко витрачають власні кошти на додатковий тираж для книготорговельної мережі. «Наукова думка» теж додруковує тираж ЕІУ, щоб задовольнити наявний попит. Можливо, варто було б організувати продаж енциклопедії на засадах передплати.

В Інституті історії України НАН України розпочато підготовку до створення електронного варіанту ЕІУ. Після завершення роботи над томами треба потурбуватися про виготовлення оптичного диску і розміщення енциклопедії на сайті Інституту в Інтернеті.